

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

**Osman Bayder. *El-Hidâye: Bir Fıkıh Metninin Hanefî
Geleneğe Etkisi. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve
Kültür Vakfı Yayınları, 2020, 195 sayfa.***

Abdullah BARDAKCI*

Klasik eserlerle olan irtibatımız arttıkça klasiklerin nasıl klasikleştiği konusuna olan ilgi ve merakımız da derinleşiyor. Özellikle Hanefî fıkıh literatürünün klasik hüviyetini kazanmış bazı örnekleri, sâir kitaplardan daha fazla ilgi görmüş, birçok çalışmaya konu olmuştur. Mâverâünnehir bölgesi fakihlerinden Ali b. Ebî Bekir el-Merğînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî* isimli eseri de üzerine şerh, haşiye, ta'lik türlerinde yüzün üzerinde çalışma yapılmış bir klasiktir. Osman Bayder, *el-Hidâye: Bir Fıkıh Metninin Hanefî Geleneğe Etkisi* adlı kitabında Merğînânî'nin meşhur eserinin kendinden sonraki Hanefî geleneğe etkisini incelemektedir. Kitap üç bölümden oluşmaktadır. Kitaptaki yol haritasını ve izlenen yöntemi bölümler özelinde açıklayan detaylı bir giriş bölümü barındırmayan eserin "Öz Söz"ünde yazar, kitaptaki hedefini ve kitabın inceleme alanını şöyle belirtmiştir: "Bu çalışma *Hidâye*'nin Hanefî literatürü açısından önemini ve sonraki döneme etkisini incelemektedir" (s. 8). Birinci Bölüm'de standart bir âlim biyografisinin aktarımı yerine Merğînânî'nin yer aldığı gelenekten, içinde bulunduğu ilmî çevreden bahsedilmiş ve mezhep içindeki konumu ile içtihat derecesi tartışılmıştır. Bu bölümde müellifin hayatına dair kitabın iddiasını desteklemeyecek bilgilerin bulunmaması kitap için artı olsa da Merğînânî'ye ait eserlerin tamamının burada verilmemesi eksiklik olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bazı eserlerin zikredildiği yerde Merğînânî'nin *Muhtârâtü'n-nevâzil* isimli eseri sehven *Muhtârâtü'z-Ziyâdât* olarak verilmiştir (s. 19). Zira kaynaklarda Merğînânî'ye böyle bir eser nispet edilmemektedir. Yazar bu bölümde, Merğînânî'nin Hanefî füru fikhî açısından konumunu tartıştıktan sonra onun mezhebin usulündeki önemini de önemli usul ve kelam kitaplarının aktarım silsilelerini inceleyerek göstermeye çalışmıştır.

Kitabını genel bir bakışla, Birinci Bölüm'de Merğînânî, İkinci Bölüm'de *Hidâye*, Üçüncü Bölüm'de de *Hidâye*'nin geleneğe etkisi olarak bölümlendiren yazar, İkinci Bölüm'de *Hidâye*'nin Hanefî literatüründe nerede durduğunun tespiti için bu literatürdeki farklı tasnifleri değerlendirmiştir. Bu bağlamda metin-şerh-fetâvâ ayırımını inceleyip *metin* kavramına giren eserler ile bu eserlerin temel özelliklerini tespit etmeye çalışmıştır. Sonrasında *Hidâye*'nin

* Arş. Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı. abdullah.bardakci@medeniyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1876-6595

metinsel özelliklerini, tertibini ve kaynaklarını irdelemiş, *Hidâye*'nin üzerine yazıldığı *Bi-dâye* ile Kudürî'nin (ö. 428/1037) *Muhtasar*'ını karşılaştırmıştır. Ayrıca *Bidâye* metnine kaynak olarak *el-Câmi'u'l-kebir*'in değil de *el-Câmi'u's-sağir*'in tercih edilmesinin muhtemel sebepleri üzerinde durmuştur.

Kitabın asıl amacının temellendirilmesini oluşturan Üçüncü Bölüm'de yazar, *Hidâye* şârihlerinin eser hakkındaki görüşlerinden başlayarak Merğînânî sonrası Hanefî gelenekte *Hidâye*'nin etkisi ve önemini göstermeye çalışmaktadır. Yazar, *Hidâye*'nin etkisini, medreselerde çok okutulması, üzerine çok çalışma yapılması, tercihlerinin sonraki eserlerde ve kaza ve fetvada tercih edilmesi üzerinden incelemektedir. Bundan sonra *Hidâye*'nin Hanefî coğrafyadaki (Irak-Şam-Mısır-Anadolu ve Hint bölgesi) seyrini, ilmi çevrelerde dolaşımını, Merğînânî'nin öğrencileri ve bölgelerde *Hidâye* üzerine yazılan ilk eserler ve yazarları hakkında bilgi vererek ele almıştır. Son olarak *Hidâye* etrafında şekillenen literatürü ilk örneklerinden başlayarak veren ve değerlendiren yazar, "ehl-i hadis eğilimli Hanefîler" in *Hidâye* üzerine yazdıkları eserlerden Hanefî çevrelerdeki hadise yaklaşım farklarını göstermeye ve açıklamaya çalışmıştır. Kitap, yapılan çalışmanın hasılasını ifade eden bir bölümden ziyade, önceki bölümlerin özetini içeren kısa sonuç bölümünün ardından *Hidâye* üzerine yapılmış çalışmaların listesini içeren ve Merğînânî'den gelen Hanefî geleneği gösteren tabloyla tamamlanmaktadır.

Yazarın, *Öz Söz*'de kitabında izleyeceği yolu ve metodu ayrıntılı olarak açıklamaması ve bölümlerin birbiriyle ilişkisini açıkça ortaya koymaması, bölümler arası bir kopukluk hissine sebep olmuştur. Bölümlerin amaçlarının kitabın ana amacını nasıl desteklediği yazar tarafından daha net ifadelerle verilseydi, kitabın tezi daha güçlü bir şekilde aktarılabilirdi.

Birinci Bölüm'de, tekrarlana gelen tarihî bilgiler yerine Merğînânî'nin ilmî çevresi hakkında malumat verilmiş olsa da *Hidâye*'nin yazıldığı dönemin ilmî muhiti ve Mâverâünnehir fukahası hakkında yeterli arka plan bilgisi sunulmamıştır. Zira bu bölgenin âlimlerinden olan Merğînânî, eserini de kendisinden önce gelenek oluşturmuş bir muhite yönelik yazmıştır. Bu bağlamda, Merğînânî'nin hoca-talebe ilişkileri kadar, *Hidâye*'nin yazıldığı ortam ve o ortamın fikhi işleyişi de eserin ve müellifin anlaşılması için önem arz etmektedir. Ayrıca, *metin* ve şerhlerin, Mâverâünnehir Hanefiliği'nde ve bölge eğitim geleneğinde hangi aşamalarda ve hangi işlevleriyle kullanıldığı daha net verilerle ortaya konulsaydı, *Hidâye*'nin yazılış amacı daha iyi anlaşılabilirdi.

Eserde Merğînânî'nin içtihat derecesi meselesi, İbn Kemal Paşa'nın (ö. 940/1534) *Ta-bakâtü'l-fukahâ*'sındaki tasnifi etrafında gelişen tartışmalar, taraflar ve tarafların gerekçeleri ile ilk eleştirileri hedef alan eleştiriler de eklenerek zengin bir muhtevayla ortaya konulmuştur. Bu tartışma neticesinde, aynı zamanda İbn Kemal Paşa'nın fukaha tasnifinin de nasıl anlaşılması gerektiğini ortaya koyacak bir biçimde, Merğînânî'nin içtihat derecesi/mezhep fukahası içindeki yeri tartışılmıştır. Buna göre İbn Kemal Paşa fukahayı tabakalara ayırırken onların kendi fikhi yeteneğine/seviyesine göre değil, mezhep içinde öne çıktıkları

özelliklerine göre sınıflandırmıştır. Merğînânî mezhepte, özellikle *Hidâye*'deki tercihleriyle ön plana çıktığı için ashâbü't-tercih tabakasında yer almıştır (s. 31). Bu bölüm hem İbn Kemal Paşa'nın tasnifinin hem de Merğînânî'nin mezhep içindeki rolünün anlaşılması bakımından önemli tespitler içermektedir. Ayrıca yazar, *Usûlü'l-Pezdevî* şârihlerinin verdiği rivayet silsilelerini ve Mâtürîdî gelenekte önemli bazı akaid/kelam eserlerinin rivayet silsilelerini incelemiş ve önemli usulcülerin arasında Merğînânî'nin de yer aldığını tespit edip bunları kitapta göstermiştir. Yazarın, fûrû fıkhıdaki eseri ve etkisiyle bilinen bir âlimin, mezhebin usulü açısından önemine işaret etmesi, Merğînânî'nin usul birikiminin anlaşılması noktasında önem arz etmektedir.

Yazarın İkinci Bölümde metin-şerh-fetâvâ ayırımına değinmesi *Hidâye*'nin konumu açısından yerinde bir nokta olsa da aslında şerh olarak yazılan bu esere neden *metin* muamelesi yapıldığı açıklanmamaktadır. Zira yazar Merğînânî'nin *Hidâye*'de yaptığı önemli şeylerin başında mezhep içi görüşlerin delil ve gerekçelerinin yer alması olduğunu sıkça tekrarlasa da (s. 7-8, 66, 74, 75, 87, 153) aslında gerekçelere yer verilmesi zaten şerhlerin genel bir özelliğidir. Ayrıca *Hidâye*, yazarın *metinlerin* özellikleri içinde zikrettiği “muhtasar olması” şartına da uymamaktadır. Bunlara rağmen Merğînânî'nin bu eserinin neden *metin* gibi muamele gördüğü sorusu kitapta cevaplanmamıştır.

Yazarın mezhepte muteber *metinlerin* temel özelliklerini verdiği kısımda serdetmiş olduğu özellikler *metinlerin* işlevlerinin anlaşılması açısından güzel bir deneme olsa da tenkite açık yönleri bulunmaktadır. Öncelikle yazar bu özellikleri belirlerken hangi metinleri esas aldığını açıkça belirtmemiştir. Eğer bu özellikler sonradan “dört metin” olarak adlandırılan eserler üzerinden yapıldıysa, ki bu ihsas edilmektedir (s. 61), bu tercihin gerekçesi verilmeliydi. Eğer böyle bir kriter yoksa, tüm muhtasar eserler/metinler aynı zamanda, aynı ortamda ve aynı amaçlar için yazılmış gibi sunulmuş olacaktır ki bu da ilgili türlerin tarihî süreçlerinin ihmal edildiği anlamına gelmektedir. Buna binaen yazar, standartlara uymayan ilk dönem muhtasarlarından ziyade mezhepte dört metin olarak adlandırılan metinler ile *en-Nukâye*, *Gurer*, *Mültekâ* gibi eserler üzerinden, serdetmiş olduğu özellikleri izah etmeye çalışmaktadır. Bu sebeple de *metinlerin* gerekçeleri barındırmamasından dolayı mezhebin entelektüel birikimini anlatma ve inceleme amacı gütmeye ifade edilmektedir (s. 64). Ancak yazarın daha önce belirttiği gibi, Tahâvî (ö. 321/933), Kerhî (ö. 340/952) ve Kudûrî'nin (ö. 428/1037) muhtasarları ile *Hidâye* bu anlamda sonraki metinlerden farklı özellikler barındırmaktadır (s. 60-1). Bu da en azından muhtasar literatürü için, tarihî süreçte bazı değişiklikler olduğuna işaret etmektedir. Yine bu düşüncenin bir sonucu olarak, eserde *metinlerin* asıl kitlesinin kadı ve müftüler olduğu belirtilmiş ve bu kesimlerin de belli bir dönemden sonra delile çok fazla ihtiyaç duymadığı söylenmiştir (s. 64-5). Yazarın bu iddiası belli bir dönemden sonrası için doğru olabilirse de bunun tüm Hanefî fıkıh tarihine genellenmesi tartışmaya açıktır. Bununla birlikte, *metinlerin* kanunlaşma yolunda atılan adımlar olduğu (s. 59), bu *metinlerin* daha çok “kadı ve müftüler için standart görüş sunma” ve ilk basamak tedrisi amacı taşıdığı (s. 60) iddiaları da delillendirilmemiştir. Bu önemli iddiaların

gerekçelendirilmeden, ön kabul şeklinde kitapta yer alması ve kitabın düşüncesine yön vermesi kitabın zayıf yönlerindedir. Zira yazar *Hidâye*'yi de bu öncüllerle anlamaya çalışmaktadır. Hâlbuki Üçüncü Bölüm'ün başında yazarın *Hidâye* şârihlerinden yaptığı alıntılar (s. 87-8, 90, 91) ve kitabın çeşitli yerlerinde *Hidâye* hakkında yapılan alıntılarda kazâ vurgusu hiç yer almamaktadır. Bu da en azından *Hidâye* için, *metinlerin* kazâdaki işlevinin yazarın tasvir ettiği derecede önemli olmadığını gösterir.

Hidâye'nin kaynaklarını incelediği bölümde yazar, *Hidâye*'nin kaynakları yerine *Hidâye*'nin metni olan *Bidâye*'nin kaynakları üzerinde durmuştur (s. 68-76). *Hidâye*'nin mezhep ve literatür içinde durduğu yer ve temsil ettiği birikimin anlaşılması açısından önemli olan bu bölümde, kitapta incelenen eserin kaynaklarının araştırılmamış olması önemli bir eksikliklerdir.

Kitabın ana amacını temellendirmeye imkân verecek olan *Hidâye*'nin tercihlerinin mezhepteki etkisine dair kısımda sadece dört örnek zikredilmekte (s. 94-6), ardından *Hidâye* tercihinin kabul edilmediği durumların bulunduğu belirtilmektedir. Ancak burada hem örnek sayısı azdır hem de verilen örneklerin ikisinde mezhep içinde Merğînânî'nin tercihi dışındaki görüşün de önemli *metinlerde* tercih edildiği ifade edilmiştir. Merğînânî ve *Hidâye*'nin en önemli özelliği olan tercih ve tashih faaliyetinin mezhebe etkisini ispat edecek önemli argümanlar bu kısım altında daha zengin bir muhtevayla verilebilirdi. Ancak ilgili örnekler kemiyet ve keyfiyet bakımından yetersizdir. Zira kitapta *Hidâye*'nin tercihleri ve *Hidâye* üzerine yazılan eserler dışında *Hidâye*'nin mezhep içindeki konumunu temellendirecek başka bir argüman bulunmamaktadır.

Yazarın *Hidâye*'nin nakli üzerinden gösterdiği seyir (s. 112-3) aynı zamanda Hanefîliğin, daha özelde Mâverâünnehir Hanefîliği'nin Anadolu'ya girişi konusuna da ışık tutmaktadır. Ayrıca *Hidâye*'nin ulaştığı coğrafyalardaki hâkim fıkıh anlayışını belirlemek amacıyla *Hidâye* şerhlerinin ve şârihlerin incelenmesi kitabın başarılı yönlerindedir. Yazar, *Hidâye* üzerine yapılmış hadis çalışmalarını da inceleyip Hanefî fukahadaki hadislere bakıştaki değişiklikleri ve sebeplerini de açıklamaya çalışmıştır. Bu bağlamda yazar, Ehl-i hadîs'e meyilli Hanefî fukahanın *Hidâye*'nin hadislerinin tahririni konu alan eserleri ile *Hidâye*'nin hadislerine yönelik eleştirilerini aktarmış ve özelde Mâverâünnehir fukahasının, genelde de erken dönem Hanefîlerin hadise bakış açılarını karşılaştırmıştır. Bu kısımda Hanefî fukahanın neden hadis kitaplarındaki sahih hadisleri kullanmadığı konusunu ve hadise bakış açılarını açıklayan yazar, Mâverâünnehir fukahası için ihticâca layık olan hadislerin fıkıh kitaplarında nakledilen hadisler olduğu, bundan dolayı meşhur hadis kitaplarını önemli muhaddislerden okuyan Merğînânî'nin kitabında Ehl-i hadis kriterlerine göre zayıf olan hadisler yer alabileceğini belirtmiştir. Merğînânî'nin hadislerinin de çoğunlukla Serahsî'den olduğunu ifade eden yazarın (s. 149-51) bu tespitleri erken dönem ve Mâverâünnehir Hanefîliği'nin hadise yaklaşımının ortaya konulması ve Memlûk dönemi Hanefîlerinin değişen tavrının anlaşılması için önem arz etmektedir.

Yazarın sonuç bölümünde Hanefî literatürünün ilk sistematik metni olarak Kudûrî'nin *Muhtasar*'ını ve ikinci olarak da *Hidâye*'yi zikretmesinin (s. 153) sebebi açık değildir. Zira yazarın sistematiklik ifadesiyle neyi kastettiği belirsizdir. Kudûrî öncesinde de önemli muhtasarlar yazıldığı ve *Hidâye*'nin, Kudûrî'nin *Muhtasar*'ını kaynak almış bir metnin şerhi olduğu dikkate alındığında bu sıralamada *Hidâye*'nin ikinci olarak anılması da ilginçtir.

Kitabın sonundaki *Hidâye* üzerine yapılan şerh/haşiye/ta'likler ve hadis çalışmalarını içeren ekler ise *Hidâye*'nin gelenekteki etkisinin en somut göstergesidir. Ancak *Hidâye* üzerine yapılan çalışmalar daha önce zaten çalışılmıştı.¹ Üçüncü ek ise Mergînânî sonrası Hanefî geleneği daha çok *Hidâye* üzerine eser yazan yahut aktarımında bulunan kişiler özelinde sunduğu için başarılıdır. Ancak yazarın bu tabloyu ek olarak değil de *Hidâye*'nin dolaşımını anlattığı bölümden sonra koyması ve değerlendirmesi daha isabetli olabilirdi.

Eserde birincil kaynak kullanımı iyi bir düzeyde ise de ikincil literatür açısından durum böyle değildir. Türkçe ikincil literatürden yer yer yararlanılmış ancak daha önce bu konuda yazılanlar neredeyse hiç tahlil edilmemiştir. Arapça ve İngilizce ikincil literatürden istifade ise oldukça kısıtlıdır. Özellikle Mâverâünnehir coğrafyası ve erken dönem Hanefîliği üzerine yazılan ikincil literatürden yararlanılmamış olması önemli bir eksikliklerdir. Ayrıca eserde fetva adabına ilişkin değerlendirmelerin kaynağı büyük oranda İbn Âbidîn'dir (ö. 1252/1836). Fetvada yahut kazâda başka görüşlerin yahut Mâverâünnehir meşâyihinin fetva adabının farklı olabileceği çoğu kez değerlendirme dışı tutulmuştur.

Sonuç olarak eser klasikleşmiş bir metnin neden klasikleştiği gibi önemli bir soruyu temel alması açısından önem arz etmektedir. Bir klasiğin hangi özelliklerinden dolayı zamana meydan okuyup içinde bulunduğu literatürü etkilediğini anlamaya çalışmak, günümüzde klasiklerin nasıl okunması gerektiğiyle ilgili önemli bir probleme de ışık tutacaktır. Kitabın alana bu açıdan katkısı olduğu söylenebilir. Ancak eserin girişte belirtilen, *Hidâye*'nin önemi, mezhep literatüründeki yeri ve geleneğe etkisini gösterme amacını başarılı bir şekilde yerine getirdiğini söylemek zordur. Ayrıca yazarın konuyu ve tartışmaları ileri düzeye taşıyacak yeni sorulara değinmemesi de bir eksikliklerdir. Bununla beraber kitabın, Mergînânî'nin mezhep içindeki konumunun ve Mâverâünnehir Hanefîliği ile Memlûk/Mısır Hanefîliğinin farklılıklarını *Hidâye* üzerinden göstermesi gibi yan sorular açısından başarılı olduğu söylenebilir.

1 Murat Şimşek, "Bir Hanefî Klasiği: Mergînânî'nin el-Hidayesi ve Üzerine Yapılan Çalışmalar", *TALİD*, 2014, sy. 23, s. 276-321.